

Ad fontes!

Олександр Яровий

УДК 821.161.1-31Гоголь

ДУХОВНІ ПУНКТИРИ ГОГОЛІВСЬКОЇ АКСІОЛОГІЇ

У статті йдеться про головні морально-етичні концепти творчості М. Гоголя, про органічний зв'язок гоголівської літературної спадщини зі шляхом християнського самовдосконалення. Боротьба добра і зла, антиномічність земного і небесного, проблеми смерті і безсмертя – осмислення цих питань і понять виходило на передній план у мистецьких шуканнях письменника, мислителя, проповідника. Світоглядні позиції М. Гоголя, що знайшли відображення в його творчості, вирішальною мірою були зреалізовані ним й у власному творчо-біографічному досвіді.

Ключові слова: література, проповідь, християнство, дух, матерія, аксіологія, добро, зло, смерть, безсмертя, вічність, аскетика.

Oleksandr Yarovy. The spiritual dotted lines of Gogol's axiology

The article explores the major ethic concepts of Nikolai Gogol, in particular the inner bonds between Gogol's literary heritage and the way of Christian self-perfection. The struggle between good and evil, the antinomy of earthly and heavenly principles, and the problem of death and immortality were the issues that came to the fore in the creative search of the writer, philosopher and missionary. Gogol's worldview expressed in his texts also found its realization in his biographic experience.

Key words: literature, sermon, Christianity, spirit, matter, axiology, good, evil, death, immortality, eternity, asceticism.

*Азь не обинуяся глаголахъ міру...
И тайне глаголахъ ничесоже.
(Ин.18:20)*

*Я явно говорив світові...
І таємно нічого не казав.
(Євангеліє від Іоанна,18:20)*

Підвалини християнства (і, відповідно, християнського за духом мистецтва) зорієнтовані на категорії *вічного* життя. У світлі такої настанови письменник розуміє, що робить не марну справу й не в тимчасовій дійсності...

М. Гоголь у статті "Християнин іде вперед" пише: "Друже мій! Уважай себе не інакше як школярем і учнем... Для християнина нема закінченого курсу: він вічно учень...". І далі розвиває думку: найбільші "філософи і всесвітні генії" на схилок віку "тупіють, утомлюються і слабнуть" [2, 125], але життя всіх святих переконує, що, наближаючись до межі земного існування, вони, навпаки, міцніли в розумі й духовній силі. Це Гоголь пояснює тим, що "перед християнином сяє вічно далина й бачаться вічні подвиги" [2, 126]; подвижник бачить, із чим йому воювати в самому собі, а далі обирає мету допомагати іншим, утверджувати вселенське Добро. Отже, для вдосконалення душі та для добродіяння часових рамок не встановлено. Письменник-християнин, за

М. Гоголем, постійно перебуває у процесі самозростання. Відкрите для себе він відкриває іншим. “Урятуйся сам, здобудь мирний дух, і тисячі навколо тебе врятуються”, – казав преподобний Серафим Саровський, до речі, сучасник митця. На жаль, історія світової культури знаходить не так багато прикладів переконливого поєднання особистої “душевної ясності” з художнім талантом, відповідності проголошеної аксіологічної доктрини власному життю.

М. Гоголь був митцем такого щасливого поєднання, хоч якою непростою була духовна траєкторія його творчої долі. Своїм життєвим шляхом, де нерозривно злилися християнська самопобудова й мистецький пошук, цей геній, можна сказати, написав передусім ікону власної душі.

П. Житецький ще в ХІХ ст. назвав свою книжку про Гоголя “Гоголь – письменник і проповідник”. Немає нічого дивного в постаті письменника-проповідника, наприклад, у києворуській літературі, у літературі полемічній; навіть у пізніші, сковородинські часи, навіть іще пізніше (Г. Квітка-Основ’яненко) це ще не “дивина” – морально-релігійний дискурс у художньої творчості... Але ж ХІХ ст. – це вже загрозливий переддень торжества деструктивних, антидуховних рухів. Європа здригається від революцій, зміцнюються позиції атеїзму, росте сліпа віра в “необмежені можливості людського розуму”, еліти й маси зрікаються “застарілих” релігійних принципів. Мине трохи часу, й отруйним потоком поллються ті вчення, які під виглядом звільнення уярмлять численні народи в духовному плані. “Свобода” без Бога обернеться не звільненням, а ще більшим приниженням людини. Виникне марксизм, що проголосить людину додатком до соціально-економічних і класових процесів; дарвінізм, що “виведе” людину родоводом із тваринного світу; зрештою, фрейдизм, який пояснить усі процеси в людській цивілізації лише статевою хіттю та спрагою руйнування.

Цього всього Гоголь іще не знав. Але попереджав... Що промовляло в його душі?... Що відлунувало?...

Цікаві певні віхи родоводу Гоголів-Яновських. За “Очерками малороссийских фамилий” О.Лазаревського, у роду Гоголя, як відомо, був Євстафій (він же Остап) Гоголь, полковник Подільський, потім Могилевський, який помер 1679 р. Він один із полковників лишився, як зазначає П. Куліш, до кінця вірним гетьманові Петру Дорошенкові, став прообразом героїчного Остапа Бульби в повісті свого далекого нащадка... Були в гоголівському роду польські шляхтичі Прокопій та Ян; отже, наявна й “доза” католицьких впливів. Згадаймо, що Гоголь дуже любив італійську культуру, вважаючи її подібною до української, як і природу Італії; часто милувався довершеністю і своєрідністю католицьких готичних соборів... Але, безперечно, на промені цього роду потужно переміг православний чинник. Адже був у його роду й ієрей отець Даміан, священник села Кононівки... Словом, рід цей – під знаком хреста й шаблі.

Важливо зазначити, що майбутній письменник виростав в атмосфері любові. Він відчував не тільки любов батьків до себе, а й високе почуття душевної та духовної спільності поміж батьками.

Відомий і той факт, що народження майбутнього письменника пов’язане з материнською обітницею святому Миколаєві Чудотворцю. Як пише дослідник феномену ікони в російському письменстві Валерій Лєпахін, Гоголь любив згадувати, що був відданий під покровительство чудотворного образу ще до своєї появи на світ. До речі, улюбленим заняттям сім’ї було паломництво по монастирях та інших святих місцях. Естетичні уявлення обдарованої дитини формували церковне і протонародне мистецтво, християнська і світська література і, звісна річ, фольклор. Маленький Миколка слухав думи, козацькі, історичні пісні у виконанні лірників та бандуристів, “псалми” релігійного характеру [3, 106].

Зрозуміло, із фольклорних оповідей бере він багато казкового, фантастичного, з'являються там і образи нечистої сили, але ті ранні твори постають аж ніяк не від хворобливого “оповідницького” інтересу до демонізму. У духовній еволюції Гоголь пройде різні етапи зображення земної дійсності, ключовий конфлікт якої – битва Добра і зла. Той “освічений вік”, який намагався якнайскоріше відійти від Бога, так само заперечував існування й Господнього противника – диявола.

Скажемо прямо, ранній Гоголь, іще не розвинувшись повноструктурно в духовному напрямку, зазнавав, вочевидь, багато страху (хай не сліпого, хай осмисленого та обережного) – перед силами зла. На це чуття метафізичного страху накладалися численні хвороби соматичного характеру; мучили тілесна кволість, різні нездужання, головні болі, запаморочення тощо. Також митець був часто зазнавав нападів меланхолії, депресії, тривоги. Але, думаємо, у християнстві Гоголь *переміг свій страх*.

Уже далі, у “петербурзьких” його повістях, зло перестає бути персоніфіковано-конкретним: це вже не істоти з пекла, не упирі, демони та відьми. Це вже зло *таке, яке діє в земних обширах*, ніби не помітне фізично, але воно так чи так підштовхує людину, суспільство, людство до погибелі. Художник Піскарьов із повісті “Невський проспект” накладає на себе руки, тому що його кохання виявилось ілюзорним, його наївний життєвий ідеалізм зазнав краху; він не був готовий сприйняти, як писав святий Ігнатій (Брянчанінов), що тут, на землі, “образи истины смешаны с образами лжи”.

Зло в “Мертвих душах” – це людські пороки, що з людей роблять карикатури, пародії на людську подобу... Не рухаючись до неба, людина не втримується “посередині”, перемагає в ній навіть не “земне”, а “підземне”... Людина – прах, і людина ж – дух. Кажучи термінологією Блаженного Августина, “град земний” і “град небесний” поєднуються в людині. Культуру згаданий теолог розглядав як міст межі “градом земним” (із його злом, темнотою, недосконалістю й несправедливістю) та “градом небесним” – уседосконалим, світлим, вічним і непорушним у своїй блаженно-величній божественній сутності. Будує й М. Гоголь зі своїми героями такий міст від землі до неба і проходить ним різні етапи, робить дедалі вагоміші відкриття.

1847 р. Гоголь написав: “Людина на Заході вивітрилася до того, що й виїденого яйця не варта”, – дивовижно актуальні й сьогодні слова. Захід завжди над усе прагнув матеріального, земного комфорту. Але чи комфортно душі людській у цих обширах абсолютизованого “тілесного раю”? Гоголя це питання турбує, він хоче *застерегти* й пише статтю, що була опублікована після його смерті й названа публікаторами “Авторською сповіддю”. У ній автор говорить про свої наміри “учительства”: “Учити суспільство в тому сенсі, який дехто мені приписав, я зовсім не думав. Учити я приймав у тому простом значенні, у якому повеліває нам церква вчити одне одного – і безперестанно, уміючи з такою ж охотою приймати й від інших поради, з якою подавати їх самому. А я був готовий у той час приймати й від інших поради... Я не сходив зі своєю книгою на кафедру, вимагаючи, щоби всі за нею вчилися. Я прийшов до своїх побратимів (к своим собратьям), співучнів як рівний їхній співучень...” [3, 452]. Ці гірко правдиві слова вирвалися в Гоголя після того, як “прогресивна громадськість” не сприйняла його книжки “Вибрані місця з листування з друзями”. Чому не сприйняла? Та саме тому, що дотримується він там традиційних поглядів, які вважалися архаїчними, консервативними... *Не прогресивними!*

Отже, “навчаючи інших, навчаєшся сам”, – повторює письменник услід за апостолом Павлом. А з роками життя свого Гоголь дедалі більше вчився не на книжках, а на власному болючому й гіркому духовному досвіді. Було багато помилок, падінь і розчарувань, але ніколи його не зраджувала віра в те, що

саме “неземна сила” водить його пером, як зізнався літератор. Самотність людини, відчуженість людських індивідів один від одного – усе це Гоголь дуже гостро переживав. Без сумніву, йому було відоме порівняння одного з отців церкви преподобного Дорофея: Бог – центр кола, а люди – радіуси. Чим ближче до Бога, тим люди-радіуси ближчі між собою. Що далі людина від Бога, то чужіша вона своїм братам по земному існуванню.

Віддалення від Творця – віддалення від любові й наближення до гріха. Гріх, за Біблією, породжує смерть душі, страшнішу від тілесної смерті... Відкриття смерті як межі земного існування робило переворот у свідомості багатьох людей – і митців, і “простих”.

Відкрив для себе смерть і Гоголь.

Можна сказати, що молодість Гоголя, його юний пієтет перед земними перспективами, “веселкове” (хоч інколи й отруєне меланхолійними нотками) ставлення до життя закінчилися 1839 р., коли письменникові було 30 літ. На той час він був уже доволі відомий на Батьківщині, а перебував у Римі. Там познайомився з родиною графа Віельгорського й подружився з 23-літнім розумним та обдарованим юнаком Йосифом Віельгорським. Він говорив про нього як про “благородно-высокую, младенчески-ясную душу”. Вони дружили, бесідували, сперечалися, горіли бажанням бути корисними для інших людей. Хвороба забрала його друга... Один із гоголезнавців, К. Мочульський, пише: “Криза 1840 року якщо не викликана, то щільно пов’язана зі смертю В’ельгорського: зіткнувшись *уперше* віч-на-віч зі смертю, Гоголь побачив її вже не в ореолі народної міфології чи романтичної фантастики, а у простій і страшній дійсності” [5, 78]. А до того ж – іще в підлітковому віці, 1825 року, застала Миколку смерть батька... Плюс самотнє існування, відсутність і відданої подруги, якої так і не вдалося знайти йому серед усіх знаних жінок, а по смерті Віельгорського – і якогось більш-менш близького друга. Усе це посилює меланхолію, Гоголь починає боятися смерті.

К. Мочульський продовжує: “Не можна до кінця зрозуміти подальший містико-аскетичний шлях Гоголя, якщо не пам’ятати, що для нього одного чудового дня від усього світу понесло “запахом могили”. У листі до М. Погодіна в жовтні 1840 р. він так і пише: “Я злякався. До цього приєдналася хвороблива туга, яку годі описати (болезненная тоска, которой нет описания)” [5, 79]. Смерть часто присутня у творчості Гоголя. Це і смертельно-моторошна краса покійної панночки-відьми у “Вії”, і там же смерть від лап нечисті бідного Хоми Брута, який помер тільки “тому, що злякався”. Смерть і страх...

Гоголь гостро переживає пришестя смерті у свою свідомість, у свою особистісну сферу. Очевидно, він починає вже відчутно розуміти беззахисність людини перед загадковою Вічністю, беззмістовність смерті, якщо було беззмістовним життя. І можливо, він боїться не так померти, як безглуздо прожити, піти у Вічність “ні з чим”.

І тут, зазначають дослідники (зокрема той же К. Мочульський), відбувається переродження гоголівської персони, починається певний внутрішній конфлікт, який частина гоголезнавців (зокрема матеріалістичного крила) вважають трагедією Гоголя, а дослідники православні вбачають тут його вічну духовну перемогу. Усвідомивши себе беззахисною істотою, майже дитиною, і кидаючись в обійми Отця небесного, Гоголь, проте, ще не готовий відразу вступити на шлях надто самозреченого, аскетичного подвижництва. Для цього йому треба було перебудувувати всю свою свідомість, яка передусім спрямовувалася на ідеал громадянського (літературного) служіння. Але він її перебудував і завершив життя істинним християнином, лишившись митцем. (Ще на лицейській лаві він запевняє: “Я послужу человечеству”, – і в цій фразі

честолюбного, хоча дещо замкнутого в собі, невпевненого, не дуже гарного зовні юнака ми відчуваємо, що наголос падає таки на “я”...). Він росте, дорослішає, з’являються “Вечори на хуторі біля Диканьки”, інші твори, що приваблюють увагу таких перших персон російської літератури, як О. Пушкін та В. Жуковський, відомих критиків... Гоголь стає знаним, популярним, і тут наголос пересувається до “человечества”. І вже зрікшись честолюбних літературних планів, він, справді як істинний учень Христа, *перемагає світ* (Ін. 16:33), тому що його творчість переходить у недосяжно-високі для більшості світських літераторів проповідницькі параметри. І це – проповідь власним життям.

Ми повинні зрозуміти й побачити Гоголя-людину: письменника і християнина. Як писав протопресвітер Василь Зеньковський: “Увага до Гоголя-людини взагалі слабка порівняно з увагою до художника в ньому... Звичайно, це вповні законно доти, поки не стало ясным, що *в Гоголя його художній дар не був єдиною його творчою силою* (курсив наш. – О. Я.)” [4, 80]. Більше того, В. Зеньковський говорить про психологічний тип Гоголя як тип юродивого: “цей момент юродства, проте, психологічно майже цілковито неминучий у тій або тій формі для будь-якої серйозно релігійної людини, сповненої прагнення жити не за законами світу сього. Та “спокуса”, те “юродство проповіді”, про котре ще говорив апостол Павло, зі століттями лише зросли. Багато хто... сприймає навіть саму релігійність як юродство, як певну хворобу Духу...” [4,80]. А проповідь в обширах *художньої* культури? Ну, для світу це вже якесь юродство у квадраті!

Романтизм Гоголя – зовсім інший, аніж, наприклад, в Е.Т.-А. Гофмана та інших німецьких митців, хоч і на них формально орієнтувався молодий письменник. Це не просто “страшні історії”, не трансформації міських легенд, фольклорних переказів, не експлуатація готично-моторошних сюжетів та образів... У Гоголя бачимо прагнення показати інший, трансцендентний світ, який сприймається інтуїтивно, а не раціонально.

Перед смертю М. Гоголь говорить прикметні слова: “Як солодко помирати...” Недаремно православні аскети, отці церкви радять звертати увагу на відхід людини, на останні хвилини її земного життя – це часом виразно свідчить про духовний шлях упродовж усього життя. Гоголь помирав у примиренні з Богом, власною совістю й людьми. І здобув так омріяне вічне життя? Це питання віри. Але, поза дискусіями, неповторне життя отримали його твори...

Гоголь – громадський діяч? Так, безперечно. Але діє він передусім словом. Відповідно до євангельського принципу, у послідовності: “сотворив”, а потім “научив” (Діян., 1:1). Його душу розривали “покой і брань”, кажучи словами святителя Димитрія Ростовського, але слово його заклиало до душевного миру й суспільного ладу.

Гоголь – письменник і проповідник – розумів, що християнин завжди живе в особливому, сакральному часі. Що це значить? Подивімося навіть на церковний календар, на його річне коло. Сакральний час – не лінійний, де є минуле, сучасне й майбутнє. Ці три категорії земного часу – не для божественної вічності. Події, що давно минули, знову проживаються, знову стають актуальними, рятівними для людини – як страсті Христові, світле Воскресіння, вознесіння на небо, як дні пам’яті святих... Ми щоразу їх проживаємо, ці події несуть свої уроки.

“Как поступить, чтобы признательно, благодарно и вечно помнить в сердце моем полученный урок? И страшная история всех событий евангельск...” – це останній, зроблений за кілька днів до смерті запис М. Гоголя. Усе життя

його було уроком. І своїми відкриттями, тим, що сам дослідив, він ділився із ближніми. “Роздавав” самого себе. Починав із роздавання матеріального (згадаймо пожертви родичам своєї частини спадщини й відмову від комфорту; навіть наївні, особливо з погляду сучасності, нотатки-свідчення в записнику: “наміняти грошей для жебраків”), – і закінчив “наслідуванням Христа”, у цьому випадку тим, що в богословському плані грецькою зветься *кенозисом*, по-старослов’янськи “истоощанием”, – жертвним самозменшенням, невичерпною самовитратою для інших... Образно кажучи, ліг сходиною до дверей Храму. Чим більше її стирали, тим більше, отже, вона виконала (і виконує) свої функції...

Складним питанням духовної біографії письменника залишаються його стосунки з духівником, протоієреєм Матвієм Константиновським, якого свого часу порадив Гоголеві московський граф Толстой. Стосовно ролі отця Матвія найчастіше повторюють майже невмируще більшовицьке кліше: “церковники загубили життєрадісний талант гумориста й карикатуриста”.

Отець Матвій Константиновський був людиною дуже суворого аскетичного життя, прекрасним проповідником, вихідцем із простолюду. Священик пише одному своєму духовному чаду: “Ходи частіше на кладовище до жон і запитуй у їхнього праху: що, чи слугували їм (пользовали ли их) задоволення тілесні? Чи не скажуть і тобі: “Ти будеш те ж саме, що й ми тепер”. Так пам’ятай смерть; легше жити буде. *А смерть забудеш – і Бога забудеш* (курсив наш. – О. Я.). Якщо тут прикрасиш душу свою чистотою і говінням, і там вона з’явиться чистою... Менше спи, менше говори, а більше трудися...” [6, 958-960]. От до такого “юрродства”, у якому – висока мудрість, і прихилився М. Гоголь, бо туди повела його совість як незмінний індикатор стану душі. Чи сприйме безумний світ подібні слова – як тоді, так і тепер? Чи повірить, що, коли пам’ятати смерть, легше жити буде, бо пам’ятатимеш про Бога? Чи не оголосять безумні мудреці віку – безумством таку життєву філософію?..

Звичайно, вплив отця Матвія на Гоголя в останні роки був вирішально великим... Із деякими моментам другого тому “Мертвих душ” отець Матвій був не згоден, зокрема з виведеним там образом священика: мовляв, надто “католицький”. Але, гадаємо, неправомірно звинувачувати духівника Гоголя, що саме “завдяки” йому, його, так би мовити, “естетичній темноті”, неосвіченості, Гоголь знищив фактично весь другий том. Зробимо припущення, що автор уже сам не відчував у собі ні фізичної, ні моральної сили подати образи позитивні чи “перероджені на краще” – після кунсткамери негативних типів першого тому (образів людей, які втратили не тільки образ Божий, а й людський у своїй тваринній гонитві за земними псевдоцінностями, зокрема грубо-матеріальними). Гоголь... виявився “слабкішим” за власний гігантський задум: він зупинився перед тим порогом, де треба вже було говорити словами прямої проповіді. Художні образи звучали б уже непереконаливо. Будь-який літератор, навіть початківець, будь-який літературознавець підтвердить: моральний негатив чомусь легший, виразніший, “опукліший” для зображення, аніж позитив.

Гоголь сам відчував певну штучність, “натягнутість” позитивних образів, непереконаливість обраного мотиву – коли вчорашні негідники перевиховувалися і ставали “доброчесними громадянами”. Існував, до речі, ще задум і третього тому, де вже мали би фігурувати позитивні, світлі громадянські образи, люди ідеального плану, які жертвовно служать Вітчизні, суспільству, – так би мовити, “лицарі без страху та догани”.

Гоголя борють сумніви в доцільності подальшої літературної праці... Як пише В. Воропаєв, одна фраза з листа Гоголя до отця Матвія від 24 вересня 1847 р. була неправильно витлумачена й породила багато непорозумінь.

Це фраза: “Не знаю, чи скину я ім’я літератора, тому що не знаю, чи є на це воля Божа...” [1, 325]. І далі: “...якби я дізнався, що я можу в монастирі піти від світу, я би пішов у монастир. Але й у монастирі той же світ оточує нас...”. Отже, історики та філологи зрозуміли ці слова Гоголя так, що отець Матвій радить письменникові покинути літературу й іти в ченці. Ми ж розуміємо це інакше: Гоголь тут аж ніяк не постає персоною, котра сліпо, недобровільно пішла б за чимось авторитетом, навіть за авторитетом шанованої ним духовної людини. Він міркує (“рассуждает”), і міркує дуже зріло й глибоко, він розуміє, що ніякі переїзди зовнішніх обставин не розв’яжуть внутрішніх проблем. Якщо постриження в ченці – тільки малодушна втеча від світу, то цей світ оточуватиме, замулюватиме душу й у келії.

А отець Матфей насправді ж радив Гоголю інше: “Слухатися Духа, що в нас живе, а не земній тілесності нашій... Повернути у внутрішнє життя, читати Євангеліє, святих отців” [1, 327]. (Принагідно зазначимо: ми стрічаємо дуже глибокі й інтелектуальні судження отця Матвія, незважаючи на те, що за ним закріпилася репутація такого собі “простенького, невченого сільського попа”). В. Воропаєв підсумовує: “Не підлягає сумніву, що, образ отця Матфея, котрий став свого роду класичним, як похмурого фанатика, що ледь не погубив Гоголя, не має нічого спільного з дійсністю... Цей священник, досягши високого ступеня духовного життя, як ніхто інший розумів його душевний лад (душевное устройство). Відомо, що помер Гоголь у стані духовного просвітління” [1, 327].

Істинно духом любові Христової продиктовані гоголівські слова: “Хто після моєї смерті виросте вище Духом, той покаже, що він на правду (точно) любив мене й був моїм другом, і цим лише спорудить мені пам’ятник”. Не оплакувати просить себе письменник, не мріє про славу, як не мріяв про гроші та комфорт, до котрих був байдужим чи не все своє життя, проводячи його в роботі та мандрах світами (маючи лише скромні необхідні речі, а передусім – Святе Письмо для наснаги душі та письмові приладдя для матеріальної реалізації свого високого духовного покликання)...

На початку квітня 2009 р. у стінах актові зали головного, червоного корпусу національного університету імені Тараса Шевченка, а колись Університету святого Володимира – того навчального закладу, куди, серед іншого, мріяв (але не збулося...) потрапити для викладання М. Гоголь, у серці древнього, улюбленого письменником Києва прозвучали виконані хором лаврських семінаристів піснеспіви: “Царю небесний” і “Вічная пам’ять” – Миколі Васильовичу Гоголю. Так розпочиналася конференція, присвячена 200-літньому ювілею безсмертного генія, на якій відомий церковний і громадський діяч України, очільник УПЦ митрополит Володимир, серед іншого, сказав: “Читаймо Гоголя. І читаючи його, ми глибше зрозуміємо свої стосунки із Богом і з іншими людьми” [7, 67].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Воропаєв В.* Гоголь и отец Матфей // *Н.В. Гоголь и православие.* – М.: Отчий дом, 2004. – С. 306-340.
2. *Гоголь Н.* Размышления о Божественной Литургии. Духовные сочинения. – К., 1999. – 142 с.
3. *Гоголь Н.* Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худож. лит., 1978. – Т. 6. – 560 с.
4. *Зеньковский В. Н. В.* Гоголь в его религиозных исканиях // *Н.В. Гоголь и православие.* – М.: Отчий дом, 2004. – С. 29-40
5. *Мочульский К.* Духовный путь Гоголя // *Там же.* – С. 40-153.
6. *Письма* ржевского протоиерея отца Матфея Константиновского // *Домашняя беседа.* – 1861. – № 49.
7. *Яровий О.* Про Гоголя // *Вісник Прес-служби УПЦ,* – 2009. – № 92. – С. 62-63.

Отримано 28 березня 2013 р.

м. Київ